

Diskurz a zmeny sociálneho štátu¹

Zuzana Kusá²

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Discourse and Changes of the Welfare State. Growing research has been focused at uneven willingness of governments to conform to the tenets of global economic competition promulgated by international agencies such as the International Monetary Fund and the World Bank. There is also increasing interest in the developments of new members of the European Union, including Slovakia. This study attempts to develop those explanations of the Slovak reform trail-blazing that emphasise the lack of capacity to translate social discontent into credible political opposition. It examines the issue of availability of symbolic resources for opposing the politics of retrenching citizens' social rights in Slovakia from historical and critical discourse perspective. First, critical discourse analysis (CDA) is introduced as apposite approach to the study of the transfer of political ideas. Its analytical power is demonstrated on the CDA studies of the dynamic of welfare discourse in the United Kingdom and other countries. Secondly, the study presents preliminary analysis of the development of Slovak domestic academic and political discourse on social welfare and social rights. Its main point is that the Slovak welfare reforms were backed up by borrowed phrasal idioms and exploited metaphors that had been already doubted as the only alternative by "Western" academic community. Though the fermentation of social-critical discourse in Slovakia could have been facilitated by this dethronisation, accumulated supplies of arguments were not drawn by Slovak academicians. Further research is necessary to explain why Slovak academicians did not attempt to defend social rights but rather rendered them as the hindrance for the development of democracy.

Sociológia 2008, Vol. 40 (No. 1: 5-34)

Key words: *discourse; CDA; welfare state; reforms; global competition; academic sociology; Slovakia; EU – accession*

Rastúce sociálne rozdiely v európskych štátoch sú dobre opísaným trendom. Menej pozornosti sa venovalo postupom odbúravania politík, ktoré zabezpečovali rovnomernejšie rozdelenie bohatstva vytvoreného v spoločnosti. Existujú rýchle vysvetlenia týchto procesov, ktoré hovoria o globálnej ekonomickej súťaži a nutnosti prispôbovať štát a ekonomiku jej podmienkam alebo o návrate k „prirodzenej“ trhovej regulácii. Takéto vysvetlenia pracujú s predstavou, že „prírodná nevyhnutnosť“ globálnej ekonomickej súťaže, na ktorú vlády štátov

¹ Táto štúdia vznikla ako súčasť riešenia projektu *Spoločenské nerovnosti a otázka spoločenskej súdržnosti: rozšírenie perspektív* (2007 – 2009), ktorý podporila grantová agentúra SR pre vedu VEGA ako projekt č. 2/7038/27.

² Korešpondencia: PhDr. Zuzana Kusá, CSc., Sociologický ústav SAV, Klemensova 19, 813 64 Bratislava, Slovenská republika. Tel.: +421-2-5296 4355, kl. 104, fax: +421-2-5296 1312, e-mail: zuza.kusa@savba.sk

reagujú rôznymi adaptačnými reformami, je nezamýšľaným dôsledkom miliárd či biliónov ekonomických interakcií vedených najrôznejšími bezprostrednými cieľmi. Môžu byť blízke pravde, ale sociológom prekáža ich samozrejmosť istota, všeobecnosť a najmä zahmlenie otázky aktérstva. To vyvoláva ďalšie otázky. Ako prispôsobovanie štátov globalizácii prebieha? Kto je hovorcom jej nárokov? Prečo sú tieto nároky v niektorých štátoch zohľadňované pohotovejšie ako v iných?

V poslednom čase bolo publikovaných niekoľko komparatívnych štúdií, ktoré sa usilujú vysvetliť nerovnako rázne prijímanie reforiem či ochraňovanie sociálnych práv občanov³. Pozornosť púta aj nerovnaká dynamika reforiem sociálneho zabezpečenia v postkomunistických štátoch a osobitne v štátoch Vyšehradskej štvorky. (Cerami 2005, 2007; Ingolt 2007; Marska 2007)

Aj keď sa v týchto štátoch v 20. storočí vystriedalo niekoľko politických režimov, črty ich sociálnych systémov boli podľa historikov sociálnej politiky pozoruhodne stabilné. Niektorí to považujú za príklad sily inštitucionálnej determinácie a svoje práce rámujú inštitucionalistickou teóriou „závislosti na ceste“ (path dependency). (Marska 2007, Cerami 2005, 2007, Ingolt 2007) Nedávno však Tomasz Ingolt pripustil, že vývoj na Slovensku po roku 2002 sa vymýka tejto hypotéze. Uskutočnené reformy sociálneho zabezpečenia sa nedajú vysvetliť domácimi inštitucionálnymi tradíciami.

Vývin sociálneho zabezpečenia na Slovensku za posledných 15 rokov možno charakterizovať ako prechod od univerzalistických ľudskoprávných ideí k minimalistickej verzii sociálnej pomoci. Tento príspevok je súčasťou skúmania podmienok tohto prechodu a osobitne vývinu sociálnopolitických názorov na sociálne práva občanov a funkcie sociálnej politiky. Tento názorový vývin chápeme ako výsledok viac-menej nenáhodných, v rôznej miere dobrovoľných procesov *politického učenia*, ktoré prebiehajú vo viacerých a navzájom sa ovplyvňujúcich oblastiach – v štátnej správe, akademickej sfére, think-tankoch, komerčných agentúrach a masovokomunikačných prostriedkoch. Našou snahou je zrekonštruovať dynamiku týchto procesov „učenia sa“ princípov sociálnej politiky v akademickej, politickej a masmediálnej sfére v ich komplexnom kontexte a pôsobení kolektívnych a individuálnych aktérov.

Nie je tajomstvom, že rozhodujúcu úlohu v šírení receptu na úspech v globálnej súťaži, ktorého súčasťou bola aj redukcia výdavkov štátu v sociálnej oblasti a tým aj sociálnych práv občanov, mali medzinárodné inštitúcie ako Medzinárodný menový fond a Svetová banka. Dnes nie je tajomstvom ani to, že mnohé štáty prijímali ich lekcie zdržanlivo a že koncom 90. rokov bol spochybnený aj sám recept známy ako washingtonský konsenzus⁴.

³ Napr. Dwyer 1998; Schmidt 2002; Starke 2006; Epstein 2006, Bohle – Greskovits 2006, O'Dwyer – Kovalčík 2007.

⁴ Pre objasnenie mechanizmu a kritické prehodnotenie odporúčanej receptúry pozri napr. Broad – Cavanagh 1999; Cisař 2001, Held 2005 a Ruckert 2006.

Len komparatívne výskumy umožňujú vysvetliť rozdiely v ochote štátov preberať propagované reformné vzory. Zatiaľ však nie je mnoho výskumov, ktoré sa snažia určiť faktory rozhodujúce pre povolenosť štátov k reformným zmenám na základe komplexného porovnávania inštitucionálnych, ekonomických, politických a kultúrnych podmienok transferu reformných receptov⁵.

Pomerne rozšírené je ekonomické vysvetľovanie. Svetová banka a Medzinárodný menový fond podmieňujú prístup k pôžičkám prijatím reformných balíkov podľa ich odporúčaní. Štáty, ktoré sú vo finančných ťažkostiach a potrebujú úvery, sú k prijímaniu reforiem viac-menej donútené. (Daguerre a Taylor-Gooby 2004; Peters 1997; Škobla – Lesay 2007) Rachel Epsteinová, ktorá skúmala podmienky nerovnakého transferu poľnohospodárskych politík v postkomunistických štátoch, však prišla k záveru, že pre úspešný prenos ideí a politického učenia musia byť naplnené dve podmienky. Jednou je aj podľa nej sektorová diskontinuita: neúspech podnecuje štáty, aby hľadali intelektuálnu a finančnú pomoc a robí ich otvorenejšie novým myšlienkam. No to, že sa krajina „ocitla na kolénach“, ešte nestačí. Druhou rámcovou podmienkou je schopnosť medzinárodných inštitúcií pestovať konsenzus v otázke nimi uprednostňovaných politických receptov. Zhoda medzi domácimi politickými aktérmi o potrebe reforiem podľa zvonku odporúčaných receptov je zásadne dôležitá pre preberanie reforiem, tvrdí Epsteinová. (Epstein 2006)

Epsteinová sa nezaobrá otázkou nástrojov, ktoré majú medzinárodné inštitúcie k dispozícii na pestovanie názorového konsenzu. Možno uvažovať o pomerne širokej škále legitímnych nástrojov. Medzi nimi bude financovanie zahraničných konzultantov, podpora vedeckej mobility a vedeckého výskumu. Príkladom posledného typu pestovania sociálnopolitického názoru je diskurz sociálneho začleňovania (inklúzie) vo Veľkej Británii. Kenneth Armstrong tvrdí, že ide o zriedkavý prípad, keď si britská vláda osvojila európsky a nie severoamerický politický diskurz. Prebratie tohto diskurzu a akademicko-politický konsenzus boli možné vďaka štedrej podpore, ktorú Európska komisia poskytovala v 80. rokoch 20. storočia vedeckému výskumu a vedeckej komunikácii v oblasti sociálnej politiky. (Armstrong 2006: 81-82)

Tézu o domácom konsenze ako nevyhnutnej podmienke preberania politických receptov nedávno spochybnil Conor O'Dwyer a Branislav Kovalčík (2007). Títo autori porovnávali reformné procesy v niekoľkých stredoeurópskych a východoeurópskych štátoch a snažili sa vysvetliť rôznu mieru ochoty podstúpiť reformy „druhej generácie“⁶. Slovensko sa dostalo na čelo reformných krajín aj

bez politického konsenzu v tejto otázke. O'Dwyer a Kovalčík sa prikláňajú k názoru, že povolenosť Slovenska voči reformám druhej generácie je výsledkom nedostatočnej inštitucionalizácie politiky: konkrétne inštitucionálne hmlistey väzby medzi politikmi a voličmi, neexistujúceho mechanizmu skladania účtov z politickej činnosti a tiež výsledkom slabosti politickej opozície. Nejde o početnú slabosť z hľadiska podpory voličov, ale o neschopnosť (nedostatočnú schopnosť) pretlmočiť sociálnu nespokojnosť do politickej argumentácie a oponovať navrhovaným reformám.

Zdanlivý konsenzus môže byť výsledkom štrukturálnej neschopnosti vyjadriť sociálnu nespokojnosť v politickom jazyku. Vysvetlenie O'Dwyera a Kovalčíka je pozoruhodné a podporuje ho pozorovanie domáceho politického diskurzu pred parlamentnými voľbami 2006, v ktorom malo slovo reforma takmer posvätné postavenie⁷. Napriek tejto podpore ho však nemožno považovať za konečné, resp. za úplné vysvetlenie. Neschopnosť slovenskej politickej opozície vytvoriť kritický politický diskurz o reformách druhej generácie a redukcii sociálneho zabezpečenia by mala byť ďalej preskúmaná. Otázka prekladu sociálnej nespokojnosti do politického jazyka je samostatným problémom. Tento problém by sme mohli formulovať aj ako otázku prístupu k zásobám kritických argumentov, ktoré umožňujú vyjadriť a zdôvodniť námietky voči reformám bez podriadenia sa ich logike. Dostupnosť kritického diskurzu o reformách určite možno zaradiť medzi podmienky, ktorých špecifická konfigurácia ovplyvňuje transfer politických ideí a politické učenie.

V štúdiu sa pokúsím predstaviť kritickú a historickú analýzu diskurzu ako možný prístup ku skúmaniu podmienok transferu politických ideí. Tento poznávací prístup predstavím najmä na príkladoch analýzy politického diskurzu o reformách sociálneho zabezpečenia vo Veľkej Británii a sčasti aj na niekoľkých segmentoch domáceho akademického a politického diskurzu o sociálnom zabezpečení a sociálnych právach občanov.

Štúdiu by bolo dobré chápať ako úvod do skúmania a ako ukážku postupov, ktorými bude skúmanie pokračovať. Viaceré výskumné kroky je ešte potrebné vykonať. Týkajú sa najmä objasnenia účasti rôznych aktérov na tvorbe strategických dokumentov v oblasti sociálnej politiky, interakcie politického, akademického a mimovládneho sektora a podmienok transferu potenciálne si konkurujúcich sociálno-politických lekcií. Pozornosť bude potrebné venovať aj všednému

⁵ Výskum politického učenia je však dynamickou oblasťou najmä v súvislosti so skúmaním tzv. procesu europeizácie, ako sa označuje zjednocovanie právnych poriadkov členských štátov EÚ v dohodnutých oblastiach.

⁶ Postkomunistické reformy prvej generácie sa v zhode s Jeffrey Sachsom charakterizujú ako reformy, ktorých cieľom bolo vybudovať základné podmienky pre trhové hospodárstvo: zrušiť centrálné plánovanie a kontrolu cien, stabilizovať infláciu,

menu, konvertibilitu, otvorenie sa zahraničnému obchodu, privatizáciu a právny rámec pre trhovú ekonomiku. Druhá generácia reforiem sa týka vytvárania priaznivej investičnej klímy v už existujúcej trhovej ekonomike: Tento deregulačný balík posilňujúci podnikanie a zároveň podkopávajúci organizovanie pracujúcich vytvára typ politickej ekonómie, ktorá sa značne líši od sociálne zabezpečujúceho štátu v povojnovej západnej Európe. (Bohle – Greskovits, 2006) Agenda reforiem druhej generácie uprednostňuje efektivnosť pred sociálnou súdržnosťou a tým protirečí sociálno-trhovému modelu západnej Európy. (O'Dwyer – Kovalčík 2007: 4)

⁷ Pozri Mockerovu analýzu posväcovania reforiem. (Mocker 2007)

empirickému učeniu sa. Časť nových „zvykov“ myslenia o spoločnosti, podobne ako je to so zvykmi v iných oblastiach života, sme si neosvojovali cez teoreticky argumentujúce štúdie, ale cez „prízemný empirizmus“: prostredníctvom preberaných a opakovane používaných otázok a škál merania postojov v štandardizovaných dotazníkoch. Nebude ľahké vypátrať pôvod domnelo „ateoretických“ škál merajúcich podporu demokracie, paternalistické očakávania, rovnostárstvo či podnikavosť a pro-trhové správanie. Tieto škály však pomáhali ustaľovať optiku, kladné a záporné významy a vštepovať hodnoty, ktoré implikovali.

Členenie príspevku je pokusom nájsť rovnováhu medzi troma úlohami: potrebou predstaviť kritickú (a historickú) diskurzívnu analýzu ako výskumný postup, snahou zoznámiť čitateľov s niektorými výsledkami kritických skúmaní thatcherovských a postthatcherovských reforiem vo Veľkej Británii a na analýze vybraných segmentov slovenského akademického a politického diskurzu o sociálnych právach a sociálnom zabezpečení ukázať paralely reformných diskurzov vo Veľkej Británii a na Slovensku.

V štúdiu venujem pomerne veľkú pozornosť utváraniu stanoviska k otázke sociálneho občianstva, resp. sociálnych práv v domácom akademickom diskurze prvej polovice 90. rokov. Aj politický diskurz analyzujem na základe dokumentov staršieho obdobia⁸. Prvým dokumentom je Koncepcia transformácie sociálnej sféry, ktorú schválila Národná rada SR v januári 1996. Je to dokument začínajúcej „hybridizácie“ politického diskurzu o sociálnej politike. Ďalej je to dôvodová správa k zákonu o životnom minime a záznam z predkladania zákona o sociálnej pomoci ministrom Tkáčom v NR SR. Koncepcia bola východiskom oboch zákonov. Ďalšími strategickými dokumentmi sú správy vlády SR a správy Európskej komisie monitorujúce prístupový proces Slovenskej republiky do Európskej únie.

Mojím hlavným argumentom je, že slovenské reformy legitimizoval importovaný diskurz, ktorý v krajinách pôvodu akademická obec spochybnila a zosadila z trónu „jedinej novej alternatívy“. Tento fakt mohol na Slovensku uľahčiť fermentáciu sociálno-kritického diskurzu potrebného pre oponovanie reformám druhej generácie. Napriek takmer bezbariérovej povahe akademického diskurzu, mobilite akademickej obce a jej vlastnej náklonnosti ku učeniu sa existujúce argumentačné zásoby akademického diskurzu⁹ neboli na Slovensku využité a reformy „komunikujúci“ diskurz sa nestretol so zásadnejšou kritikou¹⁰. Preto sa

⁸ Skúmaniu reformného diskurzu druhej vlády M. Dzurindu (2002 – 2006) sme sa venovali inde Pozri (Kusá 2006a a tiež Gerbery – Kusá 2007). Analyzovali sme programové vyhlásenia vlády SR pre roky 2002 – 2006, Spoločné memorandum o inklúzii (2003) a ďalšie strategické dokumenty vypracované v procese Otvorenej metódy koordinácie v oblasti sociálneho začleňovania.

⁹ Okrem britskej sociológie dostatočné argumentačné zásoby v tejto oblasti ponúka francúzska a nemecká spoločenská veda.

¹⁰ Tieto slová platia len pre akademickú oblasť. Pre politickú sféru nie sú presné. Prezident Schuster totiž vrátil NR SR väčšinu reformných sociálnych zákonov a voči zákonu č. 599/2003 o pomoci v hmotnej núdzi vznesol podanie na Ústavný súd.

transfer argumentačných zdrojov nekonal a akademická obec v uplynulých rokoch neponúkla výraznejšiu kritickú analýzu sociálnych reforiem, je dôležitou otázkou. Jej komplexnejšie zodpovedanie podobne ako prípad ďalších dôležitých otázok presahuje možnosti tohto článku.

Je potrebné uviesť ešte jednu terminologickú poznámku. V štúdiu, paradoxne až na jej názov, budem minimálne používať výraz sociálny štát. Výraz welfare budem prekladať ako sociálne zabezpečenie, prípadne, ak si to vyžiada kontext, sociálne práva. Starší preklad „štát blahobytu“ ponechávam len v citáciách dobových slovenských textov.

1. Skúmanie diskurzu

Spoločenský život možno chápať aj ako konfiguráciu rôznych druhov produktívnych činností ekonomických, politických, kultúrnych. Každá činnosť je sčasti rečovou praxou. Reč ako súčasť sociálneho konania, ako samostatné sociálne konanie predstavuje dôležitú oblasť sociologického bádania. Používanie reči „vždy zároveň utvára (i) sociálne identity, (ii) sociálne vzťahy a (iii) systémy poznania a vier, hoci v rôznych prípadoch s rozdielnou mierou význačnosti“. (Fairclough 1995: 131) Reč je teda reflexívna: slová opisujú svet a zároveň ho utvárajú. Nemusíme sa hlásiť k etnometodológii, aby sme považovali Thomasovo pozorovanie reálnej moci definovania situácie za sociologickú teóriu či Mertonove samovyplňajúce sa proroctvá za sociologickú klasiku. Žijeme v textami vytváranom a mediálne sprostredkovanom svete, v ktorom sa znižuje váha miestnych skúseností a rastie význam moci vykonávanej symbolickými prostriedkami. (Bourdieu 1999, 2002)

Termín diskurz sa používa v zásade dvoma spôsobmi: bežne a bez snahy naznačovať teoretické súvislosti je synonymom reči ako spoločenskej praxe: označuje diskusie, rozpravy, najrôznejšie druhy verejných vystúpení a textov určených širokému publiku. Druhý spôsob nadväzuje na Foucaultove chápanie diskurzu (1988). Pojmom diskurz sa označuje obmedzený rozsah tvrdení a pravidiel, ktoré umožňujú obmedzený rozsah významov. Pravidlá diskurzu diktujú, čo sa dá a čo sa nedá povedať, a tým obmedzujú aj rozsah ďalších konaní. (Kress 1985 in Phillips 1998: 850-851) Diskurz možno v tomto duchu vymedziť ako „komplexný zväzok vzájomne prepojených lingvistických aktov, ktoré sa prejavujú v konkrétnom poli konania ako vzájomne prepojené semiotické (ústne alebo písané) symboly, ktoré patria k osobitným semiotickým typom“. (Wodak – Reisigl 2003: 383)

Diskurzy možno chápať aj ako zásobníky kultúrnych zdrojov a pravidiel ich používania. „Sú to kultúrne statky, ktoré nám predstavujú ... svet v špecifickej

Schusterove konanie, ako aj jeho schopnosť úsudku však boli v médiách ostro spochybňované. Delegitimizácia prezidentových úsíl ako stratégia umlčievania kritického diskurzu si zaslúži samostatnú štúdiu.

perspektíve, usporadúvajú našu skúsenosť do prehľadných všeobecných schém a umožňujú mobilizáciu emocionálnej energie.“ (Marada 2003: 17)

Určitý výklad spoločenských javov môže nadobudnúť vplyv len ako súčasť diskurzu a prostredníctvom diskurzu. Má formu uprednostňovaných slov a významov, ktoré „maskujú sa ako základné významové zložky prirodzeného jazyka – legitimizujú podmienky svojho použitia, a tak prispievajú k reprodukovaniu mocenských vzťahov, ktoré sú ich základom“. (Fairclough 1989) Medzi určitými diskurzívnymi postupmi a osobitnými poľami konania (vrátane situácií, inštitucionálnych rámcov a sociálnych štruktúr), v ktorých sú zasadené, existuje vzťah vzájomného konštituovania.

Diskurzy sú významovými kontextmi, v ktorých sú chápané aj vytvárané jednotlivé rečové prehovory o určitej oblasti konania: sú poľami možných, mysliteľných súvislostí. Tieto spojenia disciplinujú prehovory. Diskurz tak obsahuje moc a vykonáva ju spôsobmi, ktoré môžu unikáť uvedomeniu rečníkov¹¹.

Široko chápaný spoločenský diskurz sa vyznačuje mnohohlasnosťou, polyfóniou diskurzov. Diskurzy sa striedajú a dominácia určitého diskurzu v určitej oblasti nikdy neznamenaá unifikáciu. To však nevylučuje snahu „diskurznych komunit“ o naturalizáciu perspektívy a univerzalizáciu partikulárnych stanovísk¹². Predstavovanie javov, ktoré sú nutne čiastkové a historicky podmienené, ako univerzálnych a nadčasových je bežným rétorickým postupom zvyšovania váhy tvrdení o nich. Ďalším postupom posilňovania významov javu je esencializácia a naturalizácia významov. Typickým objektom „zahaľovania do rúška prirodzenosti“ je dnes trh. Bourdieu a Wacquant (1999, 2001) hovoria o jeho falošnej univerzalizácii, ktorá sa stala súčasťou planetárnej Vulgáty¹³.

Skúmanie diskurznej zmeny a kritická analýza diskurzu

Skúmanie zmien v sociálnopolitickom diskurze umožňuje *oživená diachronická lingvistická perspektíva*. Z mnohých prístupov k analýze diskurzu¹⁴ nás budú zaujímať tieto prístupy. Diachronická analýza umožňuje skúmať komplexné vzťahy diskurzu a ďalších oblastí spoločenskej praxe. Na diskurz nazerá ako „na súčasť sociálneho procesu, sociálnu činnosť a snaží sa ukázať, ako je podmienený sociálnymi štruktúrami a aké kumulatívne reprodukčné účinky môže mať na ich

¹¹ Pre chápanie moci diskurzu je inšpiratívny Winchov/Wittgensteinov výklad pravidiel. Vedieť používať pravidlo neznamenaá nutne vedieť ho abstraktne opísať. Kompetentní diskutéri nemusia vedieť sformulovať pravidlá, ktorými sa v diskusii riadia: ich kompetentnosť sa prejavuje tým, že vedia rozlíšiť správne hovorenie od nesprávneho. (Winch 2004: 64)

¹² Rôzni autori ako B. Latour, Z. Bauman a P. Bourdieu upozorňujú na zaklinajúcu formulu „nie iné alternatívy“, ktorú používa najmä neoliberalný diskurz. Túto formulu často používala M. Thatcherová pri zdôvodňovaní reforiem.

¹³ Štát sa spája s obmedzením, uzavretosťou, stagnáciou, uniformnosťou a „totalitou“, kým trh so slobodou, otvorenosťou, autenticnosťou, pružnosťou a demokraciou. (pozri Bourdieu Wacquant 2001)

¹⁴ Všestrannú informáciu o prístupoch k analýze diskurzu možno nájsť napr. v (Schiffrin – Tannen – Hamilton (Eds.) 2001 – 2003).

udržiavanie alebo menenie“. (Fairclough 1989: 162) Zároveň si uvedomuje a vo výskume zohľadňuje súbežnú existenciu početných rôznorodých a relatívne autonómnych diskurzov, ktoré sú zároveň prepojené. Fairclough tento fenomén nazýva mnohohlasnosťou (heteroglossy). Plodným poľom skúmania je dynamika dialogických sietí diskurzov (Nekvapil – Leudar 2002, 2006) a procesy množenia a miešania diskurzov, ktoré sa viažu na určité pole činnosti. Tieto procesy sa označujú ako hybridizácia, prípadne kolonizácia, ak medzi diskurzmi daného poľa prevládne diskurz, ktorý prenikol z inej oblasti. (Slembrouck 2001)

Kritická diskurznaá analýza (ďalej CDA) je dnes pomerne vplyvným výskumným zameraním s inštitucionálnou oporou v niekoľkých špecializovaných vedeckých časopisoch a na univerzitných pracoviskách¹⁵. Prívlastok kritická naznačuje v duchu tradície Frankfurtskej školy protiklad k deskriptívnemu módu skúmania a zameranie sa na odhaľovanie bariér „morálne autonómneho konania“. CDA „primárne skúma spôsoby, akými sa prostredníctvom textu a reči v sociálnom a politickom kontexte vytvára, reprodukuje a zneužíva spoločenská moc, nadvláda a nerovnosti a ako sa im vzdoruje“. (Dijk van 2003) Rečovú prax chápe ako vnútorne ambivalentnú. Slová sú mnohovýznamové a ich významy efektom situovanosti, kontextuálnosti rečovej praxe. Preto je reč „otvorená protikladným ideologickým investíciám“. (Phillips 1998)

Analytickou prioritou CDA sú rôznorodé vzťahy, ktoré existujú medzi používaním jazyka, mocou a ideológiou. Centrálna úloha sa pripisuje foucaultovskému pojmu *diskurzného poriadku* ako „zvláštnemu systému a vnútornému zreteľneniu, ku ktorému sa myslenie obracia“. (Foucault 1987: 109) O diskurzny poriadok – a sociálne dostupné zdroje, ktoré ho konštituuju – sa producenti a interpreti textu opierajú v každej diskurznej udalosti. (Fairclough 1995: 10) Sociálne systémy možno podľa diskurznych analytikov analyzovať ako určité usporiadanie žánrov a aktivít, ktoré sú špecifické pre určité inštitucionálne vlastnosti. Skúmané usporiadania možno charakterizovať prostredníctvom vzťahov prekrývania, vzájomného vylučovania.

Phillips (1998), Slembrouck (2001) a ďalší vyzdvihujú prínos foucaultovskej koncepcie moci, ktorá zameriava pozornosť na jej *umožňujúce účinky*. Diskurz nie je len negatívnou mocou vnucujúcou určitý pohľad na svet, ale poskytuje aj symbolické zdroje na opísanie problému tak, že získa status verejného problému, vyvolá nespokojnosť a volanie po náprave. (Clarke – Cochrane 1998)

¹⁵ Sama CDA vznikla v druhej polovici 80. rokov s hlavnými diskusnými skupinami v Británii a v Austrálii. Rozvoju CDA predchádzali izolované pokusy zaviesť do jazykového skúmania kritickú agendu. Van Dijk hovorí aj o nadväznosti CDA na predvojnovú Frankfurtskú školu a kritickú lingvistiku, ktorá sa koncom 70. rokov objavila v Británii. (Dijk van 2003) CDA čerpá z diskurznej teórie Foucaulta a Laclaua a Mouffeho, ďalej z textovo orientovanej kritickej diskurznej analýzy Fairclougha, ale aj zo sociálno-psychologických prístupov k diskurznej analýze. Prínos štrukturalizmu a postštrukturalizmu pre výskum diskurzu sa považuje za zásadný. (Slembrouck 2001)

Tabuľka č. 1: Polia konania ovplyvňujúce politický diskurz o určitej téme

Pole konania	Žánre
Tvorba zákonov	Zákony, návrhy zákonov, novelizácie, reči a diskusné príspevky poslancov, smernice, odporúčania, predpisy, pokyny a pod.
Formovanie verejnej mienky a sebareprezentácia	Tlačové správy, tlačové konferencie, rozhovory (pre tlač a TV), diskusie (talk show), „okrúhle stoly“, prednášky a konferenčné príspevky, články, knihy, pamätné reči, inauguračné reči, reči poslancov, predsedu vlády, ministrov
Vnútny vývoj stanoviska strany	Programy, deklarácie a vyhlásenia strán, zásady, reči na stranických konferenciách
Politická reklama/propaganda	Volebné programy, slogany, reči počas kampane, oznamy, plagáty, brožúrky, letáky, priama poštová inzercia
Výkon politiky, správa	Rozhodnutia, reči ministrov a vedúcich predstaviteľov, odpovede na otázky poslancov
Politická kontrola	Vyhlásenia opozičných strán, otázky v parlamente, reči poslancov, petície za referendum, tlačové vyhlásenia opozičných strán a pod.)

© Wodak – Reisigl 2003: 384

CDA je mnohoúrovňová analýza. Diachronické skúmanie dynamiky heteroglosie a vzťahov medzi diskurzmi vyžaduje zahrnúť do skúmania aj spoločenské podmienky a organizáciu „výroby“ rôznych druhov textu či textových žánrov. K analýze vývinu politického diskurzu o určitej otázke preto nutne patrí aj poznanie pravidiel daného poľa, organizácie procesov tvorby politických dokumentov a ich reťazenia v celom cykle tvorby politiky (dokumenty legislatívneho procesu, vrátane pripomienkovania, konzultácií, tlačové správy, parlamentné reči). Diskurz o určitej politickej téme ovplyvňujú všetky polia politického konania. Predmetom analýzy by mal byť nielen obsah, ale aj obsahová interakcia textových žánrov rôznych polí politického konania. (Pozri tabuľka č. 1)

Dôležitým aspektom skúmania sú aj podmienky účasti rôznych aktérov na vytváraní príslušného diskurzu. Hlasy, ktoré registrujeme v diskusii o určitej otázke ako „udávajúce tón“, dôkazy či legitimitu, prirodzene odpútavajú pozornosť od toho, kto sa v diskusii neobjavil a od podmienok či nákladov, ktoré si pravidelné prispievanie do diskusie vyžaduje.

Analýza segmentu diskurzu

V analýze konkrétneho textu sa CDA zameriava na evidenciu a analýzu rečových postupov, ktorými sa legitimizuje, alebo ospravedlňuje určitý typ rozloženia moci či postupov vládnutia, či ktorými sa vytvára dojem, že v danej oblasti neexistuje mocenská asymetria. Pozornosť venuje aj spôsobom (pozitívnej a negatívnej) prezentácie rôznych skupín a inštitúcií, ktoré sú obvykle spojené s ospravedlňovaním a odôvodňovaním nerovnakého zaobchádzania a asymetrií.

Analýza textového segmentu využíva bežné postupy lingvistickej analýzy. Schematicky pozostáva z identifikovania a) relevantných účastníkov, skupín a inštitúcií, ktoré sa objavujú v spojení s témou a b) slov používaných na opis ich vlastností či atribútov a vzťahov medzi nimi. Tieto čiastkové kroky umožňujú skúmať diskurzívne začleňovanie a vylučovanie aktérov (existencia niektorých aktérov môže byť zamlčovaná), pripisované roly, asociácie, identifikácie alebo aj procesy depersonalizácie určitej kategórie aktérov. (Van Dijk 1993, 2000)

Tabuľka č. 2: Príklad diskurzívnych štruktúr skúmaných CDA

Argumentácia: vytváranie "faktického dôkazu" a nezaťažosti
Rétorické figúry pri opisovaní "ich" a "nášho" konania
Lexikálny štýl: výber slov, ktoré naznačujú negatívne (alebo pozitívne) hodnotenia
Rozprávanie príbehov: o negatívnych udalostiach ako osobne prežívaných (zvyšovanie dôveryhodnosti a presvedčivosti)
Štruktúrny dôraz na "ich" negatívne konania, napr. v titulkoch, ústredných správach, zhrnutiach či iných vlastnostiach textových schém, transakčné štruktúry vetnej syntaxe (t.j. zmieňovanie sa o negatívnych činiteľoch na význačnom mieste)
Citovanie dôveryhodných svedkov, zdrojov alebo expertov, napr. v novinových správach.

(c) Van Dijk 1993, 2000)

2. Skúmanie zmien diskurzu o sociálnom zabezpečení v britskej spoločnosti

CDA podnietila skúmanie dynamiky a mnohohlasnosti mediálnych a politických diskurzov. Od začiatku 90. rokov sa uskutočnilo viacero výskumov zameraných na vysvetlenie fenoménu „miešania sociálnych a diskurzívnych postupov“. (Fairclough 1995: 199) Ich zistenia ukazujú, že sa prelamujú tradičné hrádze medzi politickými, ekonomickými, manažérskymi a lekáorskými diskurzmi a diskurzy z jednej oblasti prenikajú do iných oblastí a podporujú zmenu v ich diskurzívnych postupoch a poriadkoch. Dnešnú hybridnosť a heterogenitu textových štýlov možno z tejto perspektívy vysvetľovať ako „reartikuláciu diskurzívnych konvencií v dôsledku zmenených sociálno-ekonomických podmienok“. (Slem-brouck 2001: 36) Azda najvýraznejšou diskurzívnou konvenciou je marketizácia, t.j. miešanie logiky trhu (súkromné vlastníctvo, súťaž a zisk) s logikou štátu (rozhodujúca autorita, verejný záujem a občianstvo). Znamená vplyv ekonomických hodnôt na sociálnu politiku a vtiahnutie princípov podnikania do aktivít verejného sektora. (Fairclough 1995)

Faircloughov výskum vývoja diskurzu o kultúre podnikania v britskej spoločnosti a najmä jeho výskum marketizácie verejnopolitického diskurzu ovplyvnil viacerých autorov. Michael Prince (Prince 2001) naň nadväzuje v analýze zmien

diskurzu o sociálnom zabezpečení v Kanade a v Severnej Amerike¹⁶. Jeho hlavným argumentom je, že reštruktúraciu sociálneho zabezpečenia umožnilo prepracovanie diskurzného poriadku o štátom zabezpečovaných sociálnych službách a inštitucionálnych vzťahoch. Z politickej ekonómie expandovali do politických debát o sociálnom zabezpečení dva diskurzné poriadky: marketizácia a fiškalizácia¹⁷, ktoré spochybnili doposiaľ dominantný poriadok keynesiánskeho štátneho sociálneho zabezpečenia. Výsledkom je zmena koncepcie sociálnej politiky, cieľa sociálneho zabezpečenia a s ním spojených práv a povinností klientov, občanov, korporácií a komunít.

Prince tvrdí, že marketizácia verejnej politiky nevymedzuje len ciele a nástroje príspevkov a služieb, ale utvára aj verejné postoje týkajúce sa toho, ktoré skupiny a potreby sú hodné podpory a ktoré nie. Týmto spôsobom sa oživuje *delenie ľudí v núdzi* na hodných a nehodných podpory. Trhový kalkul opäť privádza na svet moralizátorský diskurz¹⁸.

Prince však nevidí v marketizácii verejnej politiky nový proces. Verejná politika mala podľa neho od počiatku hybridnú povahu. Napríklad poisťný princíp, ktorým začínalo dôchodkové zabezpečenie, je tiež trhový koncept. Nové je dnes len intenzívnejšie koncipovanie sociálnych programov podľa trhových pravidiel a etiky, čo sa prejavuje v redukcii verejného prispievania na „neužitočné“ sociálne účely, v skrácovaní obdobia poberania dávok či v znižovaní dávok určených len na „prejedanie“.

Viacero autorov ukazuje, že fiškalizácia a marketizácia diskurzu ako systém vier a argumentácií prežila nástup labouristov a politickú zmenu v britskej spoločnosti a naďalej je základom a zdrojom všeobecného definovania procesu sociálnej politiky. (Lister 1998a, 1998b; Phillips 1998; Armstrong 2006; Phelan 2007) Fiškálny diskurz o sociálnej a verejnej politike je typom naratívnej štruktúry, ktorá sa veľmi často používa na konštrukciu politických problémov a politických riešení. (Stone 1989) Fiškalizácia uplatňuje nasledujúcu líniu kauzálnych faktorov. Východiskovou zápletkou je to, že verejný deficit je smrteľne vážny problém a je výsledkom nadmerného míňania predchádzajúcich vlád. Vlády boli k tomuto míňaniu čiastočne prinútené, pretože väčšina vládných výdavkov ide na sociálne programy, ktoré požaduje verejnosť a záujmové skupiny, čo je činiteľ, ktorý sa v demokratickej spoločnosti nedá ignorovať. Súčasťou riešenia je preto vyvolať vo verejnosti odhodlanie prispieť k tomuto

šetreniu. Napríklad tým, že ľudia uznajú, že je nutné, aby prevzali väčšiu zodpovednosť za vlastný život a znížili svoje očakávania voči štátu.

Prince so Stonom upozorňujú, že v diskusii rámcovanej fiškálnym príbehom sa zodpovednosť za deficit štátneho rozpočtu zriedkakedy pripisuje poskytovaniu daňových prázdnin pre podnikanie, poklesu príjmov v dôsledku spomalenia ekonomiky, zníženia daní alebo nepriaznivého vplyvu vysokých úrokových sadzieb pre investície. Opakované rámcovanie diskusie o sociálnom zabezpečení fiškálnym diskurzom poskytuje verejnosti výcvik v tomto pohľade na svet a ustáľuje chápanie fiškálnych kritérií ako hlavných kritérií posudzovania verejnej politiky. Implikáciou fiškálneho diskurzu je spochybňovanie postupov štátneho sociálneho zabezpečenia ako zastaralých, neefektívnych, samoučelných a takých, ktoré si „nemôžeme dovoliť“.

V mnohých štátoch sa stal príbeh o kríze verejných financií, verejnej či politickej nezodpovednosti (ako jej príčine) a obmedzení výdavkov (ako riešení) metanarátivom, ktorému je podriadené vysvetľovanie rôznych verejných otázok. Prince cituje Pala (1997), ktorý prirovnáva argumentáciu o sociálnej politike a deficite k „príbehom spásy“. Dnes ako keby bolo len jediné východisko: „bolesťami a odriekaním pykať za starý hriech – zriadenie sociálneho zabezpečenia. Nečudo, že ministri financií vyznievajú ako kňazi dnešnej doby.“ (Prince 2001: 6)

Viacerí autori analyzovali prepojenie thatcherovského a labouristického diskurzu. Labouristi pokračovali v konzervatívami započatom odbúraní univerzálnych črt sociálneho zabezpečenia a jeho redukcii na záchrannú sieť pre najchudobnejších. Ruth Listerová považuje za nápadnú črtu labouristického diskurzu 90. rokov to, že prestal používať termíny ako sociálne práva či rovnosť. Hneď po nástupe k moci sa labouristi zriekli zvyšovania daní, čím „podkopali pozíciu štandardnej metódy boja proti nerovnosti“. (Lister 1998) Vyraďenie predtým kľúčových slov z verejného jazyka nie je bez následkov. Ak sa slová prestanú používať, strácajú sa ich významové spojenia s ďalšími slovami a slabnú ako symbolické nástroje. Tým sa znižuje pravdepodobnosť, že ľudia po nich siahnu a budú sa na ne odvolávať bez toho, aby mali nepatričný pocit. Veď kto už hovorí o rovnosti? Len závistlivci a neprajníci žiadajú zvýšiť dane pre bohatých. Sociálne práva? Po rozpade diskurzu, do ktorého patrilo, sa toto spojenie zmenilo na výkrik či nápis na transparente, ktorý nemá repliku.

Po vyradení sociálnych práv a rovnosti z politického jazyka a verejnej pamäti možno ľahšie meniť zameranie sociálnej politiky z redukcie nerovností na cielenú, „adresnú“ peňažnú pomoc tým, ktorí sú v najväčšej núdzi. Túto zmenu si verejnosť nemusí hneď povšimnúť. Pociť spoločenského bezpečia sa udržiava prostredníctvom obrazných pomenovaní, akým je napríklad rozšírený termín bezpečnostná sieť. Podľa Princom uvádzaného Eardleyho (1996) tento termín konotuje obraz cirkusovej bezpečnostnej siete. Cirkusová metafora podsúva

¹⁶ Treba zdôrazniť, že Spojené štáty sa v modeli sociálneho zabezpečenia značne odlišovali od európskeho vzoru a až do 70. rokov sa pokladali za odchýlku od štandardu, ktorú treba vysvetliť..

¹⁷ Objasňujúci rozbor fiškálneho obratu v ekonómii prináša (Hofreiter 2007)

¹⁸ O moralizátorskom diskurze pozri (Geremek 1999; Strapcová 2005; Kusá 2006b)

chápanie, v ktorom sociálna sieť nielen zachraňuje, ale aj vymršťuje nahor tých, čo do nej padli. Schopnosť vymršťovať sa stáva jej implicitným atribútom či funkčnou charakteristikou. Čo z tohto obrazu vyplýva? Bez ohľadu na to, či sociálna sieť umožní niečo viac ako fyzické prežitie, vyvoláva predstavu, že pobyt v sieti má byť krátky a vystriedaný pohybom nahor. Ak sú ľudia v rozpore s očakávaním v sieti pridlho, nevyvolá to pochybnosti o „vymršťovacej“ kvalite siete. Po ruke sú obvyklé psychologizujúce vysvetlenia, ktoré príčinu nachádzajú v mentalitách či psychologickom nastavení¹⁹.

Téma *osobnej zodpovednosti* predstavuje jeden z najvplyvnejších motívov či rámcov reformného diskurzu. Peter Dwyer (1998) porovnáva diachronický vývoj troch druhov debát: akademickej, politickej a „grass root“ a ukazuje, ako sa rastúci dôraz na zodpovednosť občanov najprv spájal s volaním po vyvážení občianskych práv povinnosťami („nielen práva, ale aj povinnosti“) a potom tému sociálnych práv postupne zatienil a celkom nahradil. Rámcovanie diskusie o sociálnej politike témou osobnej zodpovednosti uľahčilo obmedzovanie práv a podmieňovanie sociálnych dávok aktívnym hľadaním práce²⁰. Vytvorila sa nová významová opozícia: sociálne práva prestali byť protikladom osobnej zodpovednosti. Jej náprotivkom v politickom a mediálnom diskurze sa stala závislosť od dávok. História diskurzu závislosti od dávok (morálneho odsudzovania života na dávkach) a jeho politické aj intelektuálne korene približuje Brendon O'Connor (2001).

Hall tvrdí, že thatcherovský diskurz sa vytváral aj prostredníctvom nových pozícií subjektov, ako sú spotrebiteľ, daňový poplatník a „britský človek“. S týmito rolami ponúkal aj perspektívu hodnotenia politických rozhodnutí. Phillips cituje O'Shea (1984), ktorý tvrdí, že používanie termínu (britský) daňový poplatník namiesto „občan“ podporuje identitu jednotlivca, ktorá je zladená s agendou thatcherizmu.

V diskurze britských labouristov o reformách malo dôležitú úlohu samo slovo reforma. Fairclough upozorňuje, že „tento upokojujúci termín predstavuje ako neutrálne, technologické a v podstate bezpečné to, čo by sa dalo zobrazit' aj ako „postupné ukrajovanie sociálnych dávok“ a zakladanie sociálneho zabezpečenia na testovaní príjmov namiesto na univerzalizme a príjmovej redistribúcii“. (Fairclough 2000: 173)²¹

¹⁹ Na základe doterajšieho skúmania sa javí, že „osobné chcenie“, motivácia bola v slovenskom sociálno-politickom diskurze dominantným spôsobom vysvetľovania toho, prečo sú niektorí ľudia dlhodobo odkázaní na sociálne dávky. (Kusá 2006a,b)

²⁰ Allan Hanson ukazuje, že dôraz na individuálnu zodpovednosť je živý niekoľkými účtyhodnými európskymi tradíciami, ako je protestantizmus a osvietenstvo. (Hanson 1997) Hanson sa odvoláva aj na Geremekov výskum zmien v zaobchádzaní s chudobnými v období stredoveku. (Geremek 1999)

²¹ Druhá vláda premiéra Dzurindu naplno využila britskú skúsenosť s kladným potenciálom slova reforma. Podarilo sa udržať jednoznačne pozitívnu konotáciu slova, ktorá umožnila akékoľvek reformy predkladať ako dobré a škandalizovať tých, ktorí reformy kritizovali, ako ohrozujúcich zdarný vývoj tejto krajiny. Voľby 2006 sa dramatisovali ako „zápas o udržanie reforiem“. (Pozri už spomenutý Mocker 2006)

3. Slovenský diskurz ako transfer obraznosti

Výskumu britského sociálnopolitického diskurzu sme venovali pomerne rozsiahlu pozornosť preto, aby sme mohli porovnať jeho charakteristiky so slovenským reformným diskurzom. Je zrejmé, že slovenský reformný diskurz staval na obdobných rečových figúrach a podobne ako thatcherovský diskurz vznikol kondenzáciou prvkov už existujúcich diskurzov. Podobne ako v britskom diskurze ku kľúčovým apelatívnym slovám patrila osobná zodpovednosť, podnikavosť, zaslúžený príjem a pod. Aj fiškálny diskurz, ktorý ako Phillips upozorňuje, využíva žáner každodennej konverzácie o hospodárení vlastnej domácnosti, sa dal dobre prepojiť so slovenskou skúsenosťou.

V tejto časti predstavím niekoľko epizód slovenského sociálnopolitického diskurzu, ktoré dokumentujú prebiehajúce politické učenie a môžu mať významnú úlohu v jeho vývoji. Najprv sa budem zaoberať akademickým diskurzom prvej polovice 90. rokov, ktorý mohol predstavovať protiváhu či hrádku prebranému neoliberalnému pohľadu na sociálne práva. Z politických dokumentov upozorním na Konceptiu transformácie sociálnej sféry (1996) a správy vlády SR a Európskej komisie (1999, 2002, 2003) monitorujúce prístupový proces. Konceptia je strategickým dokumentom vymedzujúcim základné princípy a prístupy ku konštrukcii legislatívy sociálneho zabezpečenia, je ukážkou procesu hybridizácie sociálnopolitického diskurzu. Porovnanie uchopenia sociálnopolitickej oblasti v prístupových správach umožňuje sledovať definitívne vyhradenie fiškálneho pohľadu na sociálne zabezpečenie obyvateľov.

Akademický diskurz

Otázka stability sociálneho poriadku patrí medzi kľúčové témy sociológie. Pozornosť voči spoločenským mechanizmom zaisťujúcim spoločenskú súdržnosť zvyšuje šancu, že sociológovia budú patriť k potenciálnym obrancom sociálneho zabezpečenia.

Určitú šancu teoreticky prekročiť jednoduché neoliberálne formuly, ktoré sa ponúkali na začiatku 90. rokov, prinieslo prebranie Marshallovej koncepcie občianstva do slovenskej sociológie. Táto koncepcia trojpilierového občianstva sa považuje za filozofickú podporu keynesiánskeho sociálneho štátu a osobitne sociálneho občianstva. (Lister 1998)

Marshallova koncepcia vstúpila na stránky Sociológie v monotematickom „občianskom“ čísle úvodnou štúdiou Claire Wallaceovej. (Wallace 1993)²² Túto štúdiu nemožno považovať za propagovanie sociálneho občianstva. Wallaceová kriticky upozorňovala na obmedzenia Marshallovoho konceptu a naznačila budúce ťažkosti naplňovania sociálnych práv v transformujúcich sa krajinách. Analytický

²² Íšlo o miestami menej zrozumiteľný a do britských reálií nezasvätený preklad. To mohlo znižovať vplyv tejto štúdie.

záujem ďalších dvoch autorov Róberta Rošku a Jána Stenu išiel mimo sociálneho občianstva. Ich programovou starosťou bola pripravenosť občanov na demokraciu a normatívna konštrukcia ich roly pri obnove politickej demokracie. V pohľade na „sociálny pilier“ sa rozchádzali. Róbert Roško nechápal sociálne občianstvo ako problém. Vnímal ho ako zaručené: „...u nás tak ako v širšom regióne stojíme aktuálne pred problémom, ako na báze relatívne slušne sformovaného „social citizenship“ zreparovať jeho dva zdegenerované predstupne“. (Roško 1993: 193)

Ján Stena konštatuje, že na rozdiel od západných sociológov nás k téme občianstva nepríťahujú sociálne otázky. Sociálne práva nevníma ako samozrejmy základ, na ktorom a prostredníctvom ktorého sa naplňajú občianske a politické práva. Týmto základom je očakávaná „obnova osobnej zodpovednosti“. Návrat k občianstvu v postkomunizme je podľa neho „poznamenaný vývinovým paradoxom, keď v dôsledku štátneho paternalizmu sa rozvinula jeho tretia, tzv. sociálna zložka pri absencii predchádzajúcich zložiek občianskej a politickej. Ekonomická transformácia pri nedostatočných zdrojoch si však vyžaduje redukciu takéhoto „socialistického výdobytku“, čo môže v obyvateľstve vyvolať konflikt záujmov, zrodiť tlaky na preferovanie bezprostredných sociálnych efektov na úkor rozvoja plnohodnotného občianstva.“ (Stena 1993: 180)

Týmto dôvodením sa autor odkláňa od Marshallovej koncepcie občianstva. Rozvinuté sociálne zabezpečenie označuje za produkt „štátneho paternalizmu“, nazýva ho „socialistickým výdobytkom“ a tento názov kladie do úvodzoviek. Pripomínaním jeho pochybného pôvodu znižuje význam sociálneho rozmeru občianstva. Najdôležitejším momentom tohto tvrdenia je hypotéza o možnom záujmovom konflikte jednotlivých dimenzií občianstva. Formulácia o riziku, že občania uprednostnia sociálne záujmy „na úkor rozvoja plnohodnotného občianstva“, predvída konflikt sociálnych a politických práv, a zároveň ho aj diskurzívne buduje. Táto hypotéza stavia na latentnom podozrení, že ľudia sú schopní „predať“ svoje politické slobody za sociálne bezpečie. Naznačuje, že sociálne zabezpečenie potenciálne politicky korumpuje a môže byť nebezpečné pre demokraciu. Zároveň ho priamo stavia proti „plnohodnotnému“ občianstvu. Tým sociálne zabezpečenie stavia mimo plnohodnotného občianstva, teda, vylučuje ho z neho.

Empirický výskum, ktorý teoreticky rámcovao Stenom a Roškom rozvíjaný Marshallov koncept občianstva, staval na naznačenej hypotéze o roztržke sociálnych a politických práv. Zameriaval sa na rozpracovanie modelu občana a „na určenie hladiny paternalizmu slovenskej spoločnosti, pretože túto vnútornú hodnotovú orientáciu jednotlivcov možno považovať v našej spoločnosti za veľmi kolíznu vzhľadom na utváranie občianstva, občana a napokon aj inštitúcií občianskej spoločnosti. ... Výskum mal overiť, do akej miery je v tomto zmysle v našej

spoločnosti prítomné a ako konfigurované spoliehanie sa na iných, na štát, očakávanie pomoci a pod.“ (Turčan 1993: 236)

Vstup Marshallovho konceptu občianstva do slovenskej sociológie bol teda súčasne jeho revíziou a prispôbením formujúcemu sa domácomu diskurzívnemu habitu. Tým stratil schopnosť podnietiť rozvoj diskurzu o sociálnom občianstve. V roku 1995 Marshallov koncept vstupuje do slovenskej sociológie druhýkrát. Erika Kvapilová publikuje štúdiu o vtedajšej švédsko-nemeckej diskusii o formách zabezpečenia sociálnych práv v integrujúcej sa Európe²³. V úvode konštatuje rozdielny záujem spoločenských vedcov o sociálne práva: kým v západnej Európe sociálne práva pútajú veľkú pozornosť, v postkomunistických krajinách sú „na chvoste záujmu“. Jej cieľom však nie je vysvetliť príčiny nezájmu o otázku sociálnych práv v postkomunistickej Európe, ale priblížiť aktuálne debaty o technológiách zabezpečenia plnohodnotného občianstva v spoločnostiach so štruktúrnou nezamestnanosťou. Napriek svojim kvalitám táto informatívna štúdia nemala nijaký vplyv na ďalší vývoj slovenského myslenia o sociálnej politike²⁴. Otázka možného súboru sociálnych práv európskych občanov sa javila príliš vzdialená od domácich problémov, hoci v roku 1995 bolo ukončené schvaľovanie prístupovej zmluvy. Táto „vzdialenosť“ mohla byť dôsledkom zaužívaného asymetrického spôsobu uvažovania o „vyspelých demokraciách“ a „postkomunistických krajinách“. Toto asymetrické myslenie, ako argumentuje Zdeněk Konopásek, udržiavajú bádatelia na oboch stranách. Jeho negatívnym dôsledkom je exotizácia postkomunistickej spoločnosti ako objektu skúmania. S ňou ide ruka v ruke teoretická bezradnosť pre „zakázanie si“ nevhodných teoretických perspektív, ktoré boli vytvorené pre „západné spoločnosti“. (Konopásek 1999)

Ďalším dôvodom mohol byť nesúlads spomínanej štúdie s empirickým duchom slovenskej sociológie a jeho dominantným dotazníkovým módom. Aj preto neskoršia Kvapilovej výzva debatovať o tom, „aký typ sociálneho štátu chceme na Slovensku vytvoriť, aká má byť úloha vlády, resp. štátu pri garantovaní sociálnych práv občanov..., ...aká má byť celková úroveň a kvalita sociálneho zabezpečenia občanov SR“ (Kvapilová 1997: 89), zostala bez odozvy.

Môžeme prejsť k zhrnutiu tejto časti. Vstup Marshallovej koncepcie do slovenskej sociológie nepodnietil rozvoj diskurzu o sociálnom občianstve. V revídovanej podobe sa nemohol stať teoretickým rámcem pre obhajobu sociálnych práv občanov. Naopak, výskum, ktorý rámcovao, prispieval k definovaniu sociálnych práv ako prežitku a možnej prekážky plnohodnotného občianskeho života. Aj keď akademickí sociológovia v 90. rokoch nepatrili medzi aktérov, ktorí

²³ Štúdia (Kvapilová 1995) vznikla počas autorkinho niekoľkomesačného pobytu na univerzite v Štokholme.

²⁴ Posudzované podľa (neexistujúcich ISSCI) odkazov na túto štúdiu.

priamo ovplyvňovali tvorbu strategických dokumentov sociálnej politiky²⁵, publikovanie výskumov porovnávajúcich rozšírenie rovnostárskych, paternalistických či autoritárskych postojov pomáhalo ustaľovať významy hodnotenia takýchto postojov v širokej verejnosti.

Bezprostrednejší vplyv na diskurz spojený s tvorbou strategických dokumentov mali odborníci pôsobiaci súbežne vo viacerých priestoroch: na akademickej pôde, v mimovládnych organizáciách a v politike. Takíto odborníci sa stretávali aj na podujatiach nadácie S.P.A.C.E, ktorá v tom čase významne podporovala výskum a učenie v oblasti sociálnej politiky. Na ňou organizovanej konferencii (1995) odznali dva príspevky, ktoré by bolo chybou prehliadnuť pri skúmaní vývinu diskurzu o sociálnej politike. Oba výrazne predbiehali dobu a predznamenávali diskurz, ktorý dominoval najmä po roku 2002.

Ivan Mikloš²⁶ predstavuje Esping-Andersenovu typológiu režimov sociálneho zabezpečenia a sociálnodemokratický model charakterizuje aj ako *“logicky spojený s veľmi vysokým zdanením a rizikom zneužívania sociálnych príspevkov, ako aj s rizikom podvázovania iniciatívy a zodpovednosti a tým aj s rizikom ekonomického zaostávania”*. Riziko rastúceho zadĺženia vedie k tomu, že *“vo všetkých štátoch blahobytu je dnes na programe zoštíhľovanie tohto systému”*. Deväťdesiate roky *“sú rokmi liberalizácie, deatizácie, privatizácie, deregulácie v sociálnej oblasti.”* Vzájomnú súvislosť a podmienenosť ekonomických a sociálnych procesov možno podľa neho najlepšie vidieť na vývoji v Británii: *“ekonomická liberalizácia umožnila dosiahnuť obrat v ekonomickom poklese ... a ukázalo sa, že dlhodobejšie udržanie ekonomického oživenia je možné len za súčasného zoštíhlenia a ozdravenia systému sociálnej starostlivosti, len za predpokladu vnesenia prvkov súkromnej iniciatívy a zodpovednosti aj do tohto systému”*. Mikloš tvrdí, že systém sociálneho zabezpečenia a výška vynakladaných prostriedkov na sociálne zabezpečenie podvazuje možnosti oživovania ekonomiky na Slovensku: *“na Slovensku sa organizuje budovanie takého sociálneho systému, ktorý je dnes neutržateľný aj pre omnoho bohatšie krajiny Európy”*²⁷. (Mikloš 1995)

²⁵ Aspoň nie oficiálne. Úloha odpovedať na otázku, akí domáci a zahraniční aktéri sa zapájali do tvorby strategických dokumentov a legislatívnych zámerov v rôznych obdobiach, je ešte len pred nami.

²⁶ V čase prednesenia príspevku bol Mikloš bývalým ministrom privatizácie (1990 – 1992) a aktuálnym riaditeľom think – tanku MESA 10. Za sebou mal okrem domáceho VŠ štúdia a pedagogického pôsobenia aj niekoľkomesačné štúdium na LSE. Pred sebou mal úlohu ministra financií a podpredsedu vlády pre ekonomiku (1998 – 2006).

²⁷ Miklošov príspevok je jedným z mála, v ktorom sú tvrdenia o drahom sociálnom zabezpečení na Slovensku podporené štatistickými údajmi. Mikloš uvádza údaje o podieloch sociálnych výdavkov na HDP, „ktoré ukazujú, že kým tento podiel bol v krajinách OECD v r. 1990 16%, na Slovensku to bolo v r. 1993 17,8%“, a pýta sa, „či sme na tom z hľadiska výkonnosti a stavu našich ekonomík naozaj až tak dobre, aby sme si takúto úroveň sociálnych výdavkov mohli dovoliť?“. Komparácia s krajinami OECD bola dobre zvolená, pretože medzi nimi sú aj štáty s veľmi nízkou úrovňou sociálnych výdavkov. Tým sa znižuje hodnota priemeru a Slovensko sa zaraďuje medzi „rozhadzovačné“ krajiny. Ak by sa však ako porovnávaci základ zvolil priemerný údaj za štáty Európskej únie, Slovensko by sa ukázalo ako štát s dlhodobo podpriemernými sociálnymi výdavkami.

Miklošove tvrdenia sú príkladom viacnásobnej univerzalizácie. Všimnime si, že Mikloš neformuluje tvrdenia hypoteticky a ani neobmedzuje ich platnosť. Medzi rozvinutým sociálnym zabezpečením a zadlžovaním štátov či medzi ekonomickým oživením a „zoštíhlením“ sociálneho systému identifikuje *jednoznačné* príčinné súvislosti. Ním vymenované trendy existujú vo *všetkých* krajinách. Jeho argumentácia ťaží z osvedčených prvkov thatcherovského diskurzu (iniciatíva a zodpovednosť) a tiež z dôveryhodnej „medicínskej“ perspektívy (systém potrebuje zoštíhlieť a ozdraviť).

Univerzalizujúcu kritiku sociálnej politiky predniesla aj Soňa Szomolányi (1995). Aj ona varuje pred zavádzaním *„takého modelu sociálneho zabezpečenia, aký si dnes už nemôžu bez nadmernej zadlženosti a ekonomického zaostávania dovoliť ani prosperujúce západné štáty*. Tvrdí, že *„štát blahobytu sociálno-demokratického typu reformujú už aj v škandinávskych krajinách smerom k liberálnemu a konzervatívnemu modelu“* a *„odkladanie nevyhnutnej transformácie štátne socialistického welfare len zvyšuje riziko zablokovania ekonomických a sociálnych reforiem a následne i politickej destabilizácie“*. (Szomolányi 1995: 43)

Tieto a ďalšie tvrdenia sú lekciami marketizácie a fiškalizácie diskurzu o sociálnej politike. Dôležitým momentom je aj to, že aj Szomolányi vidí v ochrane, resp. dožadovaní sa sociálnych práv zdroj potenciálnej politickej destabilizácie. Zistená najväčšia nespokojnosť na Slovensku so zabezpečením sociálnych práv podľa nej *„iste odráža objektívny stav, ale je aj dôsledkom hodnotových orientácií, postojov formovaných ešte za starého režimu. Spomienka na sociálnu istotu plnej zamestnanosti a opatrovateľskej ruky štátu od kolísky po hrob je významným faktorom sociálnej definície aj pri vnímaní ekonomickej transformácie ako celku a následne aj slabšej vôle znášať jej sociálne náklady.“* (Szomolányi 1995: 44)

Aj táto ukážka naznačuje, že akademický diskurz pristupuje v tomto období k sociálnym právam ako k potenciálne „kolíznemu činiteľovi“ spoločenského života, činiteľovi, ktorý znižuje vôľu k demokracii. Má tendenciu zobrazovať sociálne práva ako relikť „starého myslenia“ a prejav určitej morálnej slabosti, ak nie defektu. Túto tendenciu nachádzame aj u Abraháma a Radičovej, ktorí v závere diskusie o rizikách znižovania miery sociálnej ochrany na Slovensku vyslovujú predpoklad, že *„ešte stále však môže nejaký čas trvať, kým bude väčšina obyvateľov schopná obetovať prísľub ochrany rodiny a svojej sociálnej bezpečnosti v prospech vytvorenia občianskej spoločnosti“*. (Abrahám – Radičová 1997: 55)

Vyzerá to teda tak, že slovenskí spoločenskí vedci sa po roku 1989 ticho zhodovali v nedôverčivom náhlade na otázku sociálneho zabezpečenia. Sociálne zabezpečenie ironizovali ako druh úplatku socialistického režimu za občiansku lojalnosť. Viac či menej priamo ho obviňovali z morálneho korumpovania

občanov. Myšlienková opozícia slobodného trhu a obmedzujúceho štátu presiakla do bežného sociologického myslenia a vykryštalizovala do jeho organizačných osí. Deetatizácia sa považovala za zaručený transformačný cieľ a rozšírenie nepaternalistických postojov za významné pre udržanie demokracie.

Diskurz politický

Uvedené zmienky Mikloša a Szomolányi o príprave modelu sociálneho zabezpečenia, ktorý je „nad pomery Slovenskej republiky“, sa týkali strategického dokumentu Koncepcia transformácie sociálnej sféry (1996). Tento dokument je dôležitý pre štúdium vývinu sociálnopolitického diskurzu z viacerých dôvodov. V odbornej literatúre sa nástup druhej Dzurindovej vlády (2002 – 2006) považuje za začiatok radikálne reformného obdobia aj v sociálnej oblasti. Aj keď reformy ako 19%-ná rovná daň pre fyzické a právnické osoby, dôchodková reforma so sporivým súkromným pilierom a pod. boli prelomové, historický prehľad strategických dokumentov ukáže, že reformy v oblasti sociálnej pomoci „doťahovali“ už skôr sformulované princípy. K týmto princípom patrí napr. zrušenie hranice zaručeného minimálneho príjmu, princíp adresnosti a podmienenosť sociálnej pomoci.

Koncepcia transformácie sociálnej sféry kolikovala „základné smery a princípy budúcich reforiem sociálneho zabezpečenia“. V rozsiahlom zozname sú vedľa seba kladené rôznorodé, občas len vzdialene súvisiace alebo protirečivé princípy. Sú medzi nimi „ústup od paternalizmu“, „sociálna solidarita“, „participácia občana na svojich právach“, „adresnosť poskytovaných plnení“, „ochrana a rozvoj prirodzených vlastníckych práv občanov“, „osobná zodpovednosť občana za svoj osud a za osud svojej rodiny“, „štátna garancia dôstojného života občanov a presadzovanie sociálnej spravodlivosti“. (Koncepcia 1996: 1) Táto rozmanitosť vytvára hybridný charakter koncepcie a svedčí o prenikaní a osvojovaní si rôznorodých politických lekcií. Deklarovaná sociálna spravodlivosť sa tu stretáva s dôrazom na osobnú zodpovednosť občanov. Už sú tu prítomné, aj keď nie v jasných významoch, termíny ako paternalizmus či adresnosť.

O hybridnosti Koncepcie svedčí aj široký register sociálnopolitických a ľudskoprávných dokumentov, ku ktorým sa hlási. Sú nimi najmä Všeobecná deklarácia ľudských práv a Encyklika Centesimus Annus 1999, ktorá je „základom pre hľadanie a uplatňovanie kresťanských princípov a ideálov v transformácii spoločnosti na sociálne spravodlivú spoločnosť“. (Ibid: 5)

V Koncepcii sa objavuje aj v nasledujúcom desaťročí často opakovaná frazéma sociálnopolitického diskurzu, že „ekonomická a finančná charakteristika existujúceho stavu sociálnej sféry zaraďuje jej súčasnú úroveň medzi najdrahšie sústavy v Európe...“. (Koncepcia 1996: 5) Podobne ako vo väčšine prípadov, tvrdenie nie je podložené. Nepodarilo sa nám zistiť, že niekto niekedy namietal proti

chýbajúcej podpore údajmi. Zdá sa preto, že ak je tento nedostatok všeobecnou praxou, stáva sa výhodou. Bez dokazovania sa uvádzajú notoricky známe veci a údajmi nepodporená téza tak posilňuje predpoklad, že ide o všeobecne zrejmy fakt, základnú pravdu, na ktorú sa možno spoľahnúť.

Koncepcia hovorí o sociálnej spravodlivosti, no zároveň zdôrazňuje odklon od univerzalizmu, tu nazvaného ako „plošný princíp“. Deklaruje zámer uplatňovať princípy adresnosti a podmienenosti v sociálnom zabezpečení a plánuje navrhnúť osobitnú konštrukciu veľkosti jednotlivých dávok tak, aby sa dalo „predchádzať znižovaniu motivácie rodiny, zabezpečovať potreby jej členov predovšetkým vlastným pričinením“. (Ibid: 36) Kľúčový je zámer diferencovať úroveň peňažnej, resp. vecnej pomoci podľa dôvodov, pre ktoré sa občan ocitol v hmotnej alebo sociálnej núdzi a rozlišovať „objektívne a subjektívne dôvody núdze“. (Ibid: 39) Tento druh klasifikácie je už druhom rozlišovania medzi pomoc si zasluhujúcimi a nezasluhujúcimi chudobnými.

Rozsiahla časť Koncepcie sa venuje medzinárodným aspektom transformácie sociálnej sféry. Vymenúva početné medzinárodné dokumenty, organizácie, pakty²⁸ a záväzky, voči ktorým alebo lekcii ktorých budú usmerňovať transformáciu sociálnej sféry. Viaceré špecifické úlohy sa týkajú spolupráce s Európskou úniou a Radou Európy. (Ibid: 42-43) Koncepcia zahŕňa konkrétny plán „europeizácie“ sociálnej politiky, zatiaľ čo ďalšie vplyvy zostávajú implicitné.

Predbežne možno zhrnúť, že už v Koncepcii transformácie sociálnej sféry boli prítomné zárodky marketizačného a moralizátorského diskurzu o sociálnej politike. Teraz sa veľmi krátko pristavíme pri dvoch zákonoch, ktorých legislatívne zámery a filozofiu Koncepcia obsahovala. Sú nimi zákon č. 165/1998 o životnom minime a zákon č. 195/1998 o sociálnej pomoci.

Zákon o životnom minime má ešte významné ľudskoprávne rámcovanie. V dôvodovej správe k návrhu tohto zákona sa konštatuje, že nutné zmeny prebiehajúce v ekonomickej sfére „nesmú ohroziť uspokojovanie základných životných podmienok každého občana, najmä nie tých, ktorí nemôžu byť ekonomicky aktívni“. Novú právnu normu upravujúcu životné minimum je potrebné prijať preto, „aby nikto nezavinene dlhodobo neklesol do stavu hmotnej núdze, kedy jeho základné životné podmienky nebudú uspokojované spoločensky prijateľným spôsobom“. (Dôvodová... 1998: 9) Tento dokument je posledný, v ktorom sa životné minimum chápe v duchu Rady Európy ako podmienka spoločenského začlenenia: hovorí sa o ňom ako o „takom súhrne statkov a služieb, ktorý potrebuje spoločne hospodáriaca domácnosť určitej veľkosti a zloženia na uspokojovanie svojich základných životných podmienok považovaných v danom

²⁸ Napr. Medzinárodný pakt o hospodárskych, sociálnych a kultúrnych právach (120/1976 zb.).

období za *nevyhnutné na zaradenie sa do bežného života*, aj keď na veľmi skromnej úrovni“. (tamže, zvýraznila Z.K.)

Súbežne predkladaný zákon o sociálnej pomoci už zo sociálnoprávneho diskurzu vybočoval. Pri predkladaní zákona a vysvetľovaní zmien, ktoré prináša, minister práce a sociálnych vecí Tkáč zdôraznil väčšiu osobnú zodpovednosť a zabezpečujúcu povinnosť občana oproti doterajšiemu systému, v ktorom dominovali prvky „paternalizmu a veľkého bieleho otca“. (Stenografická... 1998: 5) *„Jeden pilier (zabezpečenia) je občan sám, ktorý sa musí pozviechať a musí dostať pomocnú ruku, ak to on sám chce, a ak nie, tak sa nesmie diviť.“* Ako príklad tých, ktorí sa „nechcú pozviechať“, Tkáč menoval „*skupinu občanov, ktorí si pre dávky prichádzajú na mercedese*“. (Stenografická... 1998: 17)

Tkáčovými slovami sa zaoberáme preto, že sú súčasťou prejavu, ktorým minister uvádzal návrh zákona. Neodznegli niekde na parlamentnej chodbe či ako nepripravená replika na faktickú poznámku poslanca. Uvedený príklad nepôsobí náhodne. Pripomína totiž Reaganov obraz „cadillakových kráľovien“ či „dám v značkových džínasoch“, ktorý sa uvádza v literatúre približujúcej severoamerický diskurz, ktorý zdôvodňoval redukcii sociálneho zabezpečenia. Citovaný americký prezident tak nazýval čierne poberateľky dávok pomoci rodinám s deťmi a naznačoval, že jazdia na luxusných autách a parádia sa na účet daňových poplatníkov. To značne popudzovalo americkú strednú vrstvu. (Daguerre – Taylor-Gooby 2004: 29; Rhodstein – Uslaner 2005) Zrejme by sme len pláno špekulovali, či sú Tkáčov príklad a Reaganom používaná nálepka skôr náhodnou zhodou plynúcou z toho, že správanie odkázaných od dávok je všade „rovnako nezodpovedné“, alebo v oboch prípadoch ide o využitie overenej diskurzívnej taktiky. Isté však je, že vyvolaná obraznosť zoslabuje medziskupinovú solidaritu a uľahčuje získanie súhlasu verejnosti s obmedzovaním sociálneho zabezpečenia.

Aj keď v programovom vyhlásení a ďalších strategických dokumentoch druhej Dzurindovej vlády (2002 – 2006) možno nájsť vybrúsenéjšie ukážky spoločnosť štiepiacich diskurzívnych postupov a diskurzov budujúcich morálnu inakosť poberateľov sociálnych dávok²⁹, tento príklad má ukázať, že štiepiaci diskurz je staršieho dáta. Objavil sa už v Koncepcii transformácie sociálnej sféry (1996) a právnu formu získal v zákone č. 195/1998 o sociálnej pomoci. Zákon odpojil životné minimum od časti dávok sociálnej pomoci tým, že rozlišoval medzi stavom materiálnej núdze zo subjektívnych príčin a stavom materiálnej núdze z objektívnych príčin³⁰. Bod 6 paragrafu 7 zákona uvádza zoznam situácií, ktoré sú subjektívnymi dôvodmi materiálnej núdze. Položka (d) sem zaraďuje situáciu,

ak „občania sa nachádzajú v registri nezamestnaných úradov práce ... dlhšie ako 24 mesiacov“. Dlhodobá nezamestnanosť tým bola zákonom definovaná ako vec subjektívneho, osobného rozhodnutia. Zákon pripúšťal možnosť „vyviniť sa“ z tohto podozrenia a získať dávku v plnej výške, ak nezamestnaný preukázal, že si hľadá prácu. Už prvá vláda M. Dzurindu túto možnosť zrušila.

Prístupový proces

Spomínaný zákon o sociálnej pomoci, ktorý zaraďoval dlhodobú nezamestnanosť medzi subjektívne dôvody stavu núdze, možno považovať za ústup od sociálneho modelu, ktorý presadzuje najmä Rada Európy, a na všeobecnej úrovni, v záväzku vytvárať občanom podmienky pre dôstojný život, sa k nemu hlási aj Európska únia. Prístupový proces možno chápať ako obzvlášť systematické politické učenie o žiaducich modeloch správy jednotlivých sektorov spoločenského života. Prenos ideí a vzorov verejnej politiky sa uskutočňuje aj v oblastiach, ktoré neusmerňuje spoločné právo a sú v kompetencii členských štátov. Aj keď medzi takéto oblasti patrí aj sociálna politika a ochrana, pre ďalšie smerovanie reformy sociálneho zabezpečenia malo význam, ako sa uskutočnené a zamýšľané reformy sociálnej ochrany reflektovali v monitorovacích a hodnotiacich správach prístupového procesu, ktoré vypracúvala vláda Slovenskej republiky a Európska komisia.

Hlavné poslanstvo správ možno stručne charakterizovať ako obrat k fiškalizácii diskurzu o sociálnej politike. Tento obrat vo svojich správach iniciovala vláda SR a následne si ho osvojila Európska komisia. Fiškalizáciu diskurzu signalizuje samo zaradenie posudzovania systému sociálnej politiky a príslušných cieľov a nástrojov v dokumente. Sociálna politika nebola umiestnená do kapitoly „Sociálna sféra“ alebo „Ľudské práva“, ale do kapitoly „Verejné financie.“

Správa o pokroku SR v prístupovom procese vypracovaná pre Európsku komisiu vládou SR (1999) informuje, že ... Od nástupu vlády sa zintenzívil dialóg s medzinárodnými inštitúciami ako OECD, IMF, WB a EBRD, ako aj mnohými ďalšími vládnymi a mimovládnymi organizáciami, s ktorými slovenská strana pravidelne konzultuje kroky nevyhnutné pre splnenie "kodanských kritérií". (Správa 1999: 13) Spomínaný široký okruh medzinárodných a iných aktérov, od ktorých Slovenská republika dostávala politické lekcie počas prístupového učenia, musí byť pri skúmaní politického učenia individuálne zohľadnený. A to aj v situácii, keď sa zdá, že všetci konzultanti sa zhodli v definovaní najnaliehavejších ekonomických priorít pre Slovensko. Týmto prioritami, ktoré sa stali hlavnými osami hodnotenia vývoja krajiny, boli hospodársky rast a „podstatné zníženie verejného deficitu“.

Rozprava o sociálnej politike je rámcovaná známym príbehom hľadania spásy z hriechu zadlženia. Ako príčiny deficitu uvádza „...*najmä zdedený stav ekonomiky a následný nevyhnutný pokles rastu HDP, priemyselnej a stavebnej produk-*

²⁹ Ich analýzu pozri v (Drál 2006, Kusá 2006a)

³⁰ Na základe odlišných príčin núdze sa poskytovali rôzne výšky dávky sociálnej pomoci. Tým, čo boli klasifikovaní ako v núdzi zo „subjektívnych príčin“, sa dávka znižovala na 50% životného minima.

cie, čo má za následok nižší výber daní. Potom ide o drahú a neefektívnu štátnu správu, príliš neadresný a štedrý sociálny systém, nereformovaný systém financovania zdravotníctva a školstva, nečakane vysoké vládne garancie splatné v tomto roku a podobne.” (Správa 1999: 14) Na tejto charakteristike je okrem použitia osvedčených argumentácií bez podloženia údajmi pozoruhodný aj ďalší moment. Selektívnosť tohto zoznamu. V zozname príčin deficitu chýba zmienka o znížení dane z príjmov fyzických osôb a nákladoch na reštruktúraciu bankového sektora, o ktorých sa zmieňujú vtedajší analytici Svetovej banky Katarína Mathernová a Štefan Jurajda. (Jurajda – Mathernová 2004)

Téza o “štedrom sociálnom systéme” sa v tejto správe a aj v ďalších komunikáciách medzi vládou SR a Európskou komisiou objavuje bez podporujúceho štatistického porovnania³¹. Keďže nejde o typ dokumentu, v ktorom sa možno zmieriť s výskytom nepodložených diskurzívnych floskúl, a zvlášť ak slúžia ako podpora pre reštrikčné opatrenia, je potrebné pripomenúť, že o štedrosti sociálneho zabezpečenia na Slovensku sa v akomkoľvek období dalo hovoriť len vo veľmi špecifickom a úzkom význame: vo vzťahu k výške minimálnej mzdy. Dávky aj na úrovni životného minima dokázali len „dočasne zabezpečovať základné potreby jednotky domácnosti na veľmi skromnej úrovni”. Relatívna štedrosť sa však začala chápať esenciálne ako *charakteristika samotnej dávky*. To posilňovalo názory, že „štedré dávky“ znižujú ochotu nezamestnaných hľadať si prácu. Táto predstava prispela k tomu, že paušálne odsúdenie všetkých domácností dlhodobo nezamestnaných na polovičné dávky, ku ktorému došlo v roku 2000, prešla politická opozícia aj akademická verejnosť bez väčších námietok³².

V Komplexnej monitorovacej správe z júna 2003, ktorú pripravila slovenská vláda, sa sociálne reformy predstavujú už výhradne ako nástroj fiškálnej politiky: „*Pre zamedzenie rýchleho rastu rozpočtových výdavkov obligatórneho charakteru boli realizované opatrenia a legislatívne úpravy v mzdovej, sociálnej a bytovej politike. Išlo napríklad o legislatívu obmedzujúcu rast mzdových výdavkov štátnej správy a rast dávok sociálneho zabezpečenia úpravou prídavku na dieťa. Ďalšie úspory sa dosiahli znížením sociálnych dávok a sprísnením kritérií pre ich vyplácanie, sprísnením podmienok evidencie nezamestnaných na úradoch práce a*

³¹ Neplatí to pre Pravidelnú správu Európskej komisie z roku 2001, v ktorej sa o štedrom sociálnom systéme nehovorí. Sociálnu situáciu a ochrannú funkciu sociálnej siete charakterizuje s opatrnou vecnosťou: „Vzhľadom na silnú koreláciu s nezamestnanosťou sa sociálne podmienky v uplynulých rokoch do určitej miery zhoršili, aj keď sa zdá, že sociálna zachytňacia sieť dokáže tlmieť väčšinu *dočasných* sociálnych ťažkostí obyvateľstva.” (Pravidelná... 2001, zdôraznila Z.K.)

³² Téza o štedrom systéme sociálnej pomoci pretrvala aj reformy sociálneho a daňového systému a objavila sa aj v roku 2005 v štúdií Svetovej banky o vývoji príjmovej situácie na Slovensku. Škobla v jej recenzii upozorňuje, že slovo štedrý je zjavnou politickou voľbou a „má v čitateľovi pravdepodobne asociovať hodnotové podtexty: dobrú vôľu štátu, ale zároveň jeho dobromyseľnú, ale naivno-nerozumnú rozhadzovačnosť. Skutočnosť, že štedrý systém sociálnej pomoci na Slovensku nikdy neposkytoval dávky nad hranicu životného minima, by mohla byť známa aj zahraničným analytikom.” (Škobla 2005) Okrem Škoblu pozri Dráľovu kritiku, ktorá však smeruje väčšmi do radov domácich odborníkov, ktorí poskytovanie štedrých dávok kritizovali ako príčinu vysokej nezamestnanosti. (Dráľ 2006)

znížením výšky štátnej prémie v stavebnom sporení, resp. bonifikácie úrokov pri hypotekárnych úveroch.” (Komplexná... 2003: 14-15)

Na sociálnu politiku sa tu nenazerá ako na ochranu občanov pred chudobou, ktorá znemožňuje plnohodnotné občianstvo. Taký pohľad chýba aj v poslednej správe Európskej komisie. Ak sa jej správa z roku 2001 zaoberá aj stavom sociálnej ochrany na Slovensku, záverečná Súhrnná monitorovacia správa (november 2003) sa už jej efektom pre občanov nevenuje. Hodnotenie sociálnej sféry sa nachádza v obvyklej kapitole Reforma verejných financií. Uvádza sa tu: „*Je potrebné zlepšiť makroekonomickú situáciu, ktorá vyžaduje naliehavé opatrenia na redukciiu fiškálneho a bežného deficitu. Reformy výdavkov, osobitne v oblasti zdravotníctva a dôchodkov, aj pokiaľ ide o podpory a garancie, sú zásadné. Problém nezamestnanosti si vyžaduje širokú škálu štrukturálnych reforiem, vrátane odstránenia demotivujúcich účinkov systému sociálnej ochrany a pružnejšej pracovnej legislatívy.*” (Súhrnná... 2003: 5)

Správa uznáva, že nezamestnanosť je hlboko zakorenený štrukturálny problém. Súčasne v zhode so správou predloženou slovenskou vládou predpokladá, že pripravované „*reformy systémov zdravotnej starostlivosti a sociálnej ochrany by mali redukovať prekážky pre tvorbu a prijímanie pracovných miest sčasti prostredníctvom prehodnotenia dávok sociálnej pomoci a znížením sociálnych príspevkov*”. (Súhrnná... 2003: 8)

V záverečných správach z roku 2003 sú pohľady vlády SR a EK harmonizované. Harmonizuje ich fiškálna perspektíva. Komisia opakovaním slovenských hodnotení zvyšuje dôveryhodnosť domnienky, že zníženie už aj tak nízkej sociálnej ochrany pomôže znížiť masívnu nezamestnanosť a že za krátením sociálnych dávok je snaha posilniť pracovnú morálku (motiváciu) nezamestnaných. Z dostupných analýz však vyplýva, že „drahé sociálne zabezpečenie“ bolo väčšmi obetným baránkom ako vinníkom. Škrty a úspory v ňom mali pomôcť zaplatiť výhody a lákadlá pre zahraničných investorov³³. Aby ich verejnosť mohla vnímať ako morálne neproblematické, musela najprv uveriť, že sociálne zabezpečenie je „drahé“ a „príliš štedré“ a vo svojich efektoch „morálne problematické“. Premena sociálnopolitického diskurzu bola teda predpokladom redukcie sociálnych práv občanov. Myslím, že sa nám podarilo ukázať, že táto diskurzna transformácia nie je záležitosťou obdobia druhej vlády M. Dzurindu a nie je ani výlučnou doménou politického diskurzu. Prebiehala od počiatku deväťdesiatych rokov a akademická sféra v procese tejto diskurznej premeny nestála bokom.

³³ Bohle a Greskovits (2006) pripisujú ostrosť reformných krokov na Slovensku zápasu o zahraničné investície (osobitne o KIA investíciu). Súčasťou lákania veľkých investorov bolo zníženie daní a “investičné balíčky” štátnych subvencií a rôznych úľav. Tieto opatrenia spôsobovali rozpočtové napätie. Zmieriť ho pomáhali úspory v sociálnych výdavkoch.

Záver

V tejto štúdii sme upriamili pozornosť na skúmanie premien spoločenského diskurzu, osobitne diskurzu o sociálnom zabezpečení. To neznamená, že diskurzné zmeny považujeme za hlavný motor zmien a podceňujeme štruktúrne, ekonomické a širšie politické kontexty. Sústrediť sa na diskurz neznamená ignorovať pôsobnosť washingtonského konsenzu medzinárodných finančných inštitúcií a početné ďalšie mimodiskurzívne faktory.

Vivien Schmidtová, ktorá z iných pozícií skúmala činitele reformného prispôbovania, tiež dochádza k záveru, že charakter diskurzu „zaváži“. Okrem prepracovanosti diskurzu záleží aj na jeho schopnosti naštepiť sa na domáci diskurz a „nevstupovať do zrážok s národnými hodnotami.“ Ak ekonomická výhodnosť neoliberalných reforiem nedokázala vo Francúzsku a Nemecku prevážiť uznávané hodnoty sociálnej solidarity, v Británii a Taliansku reformný diskurz uspel. Podľa Schmidtovej sa britským reformátorom podarilo získať verejnosť dôrazom na obnovu individualizmu a podnikavosť. Taliansko je zas príkladom krajiny, v ktorej sa z podstúpenia reforiem a získania eura stala vec národnej cti. (Schmidt 2002: 171) Zdá sa, že tieto úspešné postupy prevzali aj slovenskí reformátori.

Aj keď u nás nie sú zriedkavé názory, že sociálne zabezpečenie je hospodárskym bremenom, pre dnešnú európsku koncepciu sociálnej politiky a zabezpečenia je typickejšia požiadavka, že sociálna politika môže byť v súlade s novým ekonomickým poriadkom a podporovať ekonomickú reštrukturalizáciu a medzinárodnú konkurencieschopnosť. Tento náhľad je na jednej strane pozitívny, uznáva ekonomické a spoločenské funkcie sociálnej politiky, na druhej strane zužuje jej zameranie a taktiež očakávania verejnosti od sociálnej politiky. Oblasť kvality života sa dostáva do úzadia a pomaly sa mení na súkromnú otázku nespojenú s charakterom politiky.

Naznačili sme, že diskurzné schémy o šetrení verejných výdavkov a morálne pochybnej štedrosti sociálneho zabezpečenia, ktoré boli použité na legitimizovanie slovenských reforiem, neboli „odrazom“ stavu sociálnej politiky či výsledkom jej posúdenia z určitej politickej perspektívy. Neboli originálnym plodom domáceho sociálnopolitického myslenia. Použité metafory, frazémy, argumentačné reťazce sa čerpali z globálne používaného a prenášaného diskurzu. Volanie po reformách a zdôvodňovanie reforiem čerpalo zo zmesi overených frazém britského reformného diskurzu. Prívlastky „drahé“, „štedré“, „pasívne“ nemali premiéru na Slovensku: boli bežnou súčasťou diagnostikovania, ktoré sa „spúšťalo“ nezávisle od stavu sociálneho zabezpečenia a veľkosti sociálnych výdavkov.

Na záver môžeme konštatovať, že neoliberalný diskurz sa šíril rýchlejšie a prenikavejšie ako vzory akademického myslenia o sociálnom zabezpečení a sociálnych právach. Slovenskí sociológovia nečerpali z argumentačných zásob,

ktoré vzišli z kritických analýz ich západoeurópskych kolegov. Existujúce symbolické zdroje sa tak nestali fermentom pre autonómny akademický diskurz o sociálnom zabezpečení a sociálnych právach³⁴.

Zuzana Kusá pracuje v Sociologickom ústave SAV. Spočiatku sa zaoberala kvalitatívnymi metódami, v posledných rokoch sa venuje najmä spoločenskej súdržnosti, spoločenskému diskurzu a sociálnej politike. Je členkou Siete nezávislých expertov Európskej komisie pre oblasť sociálnej inklúzie. Do roku 2007 pôsobila aj pedagogicky. Je členkou redakčnej rady časopisov Biograf a Sociální studia. Spolupracuje so združeniami Proti Prídu, CEPA – Priatelja Zeme a Slovenská sieť proti chudobe.

LITERATÚRA

- ABRAHÁM, S. – RADIČOVÁ, I., 1997: Aký model sociálnej politiky možno uplatňovať v období ekonomickej transformácie Slovenska? In: I. Radičová (Ed.) *Vieme, čo odmietame a vieme, čo chceme? Životné stratégie občanov Slovenska*. Bratislava, S.P.A.C.E., 20-59.
- ARMSTRONG, K. A., 2006: The 'Europeanisation' of Social Exclusion: British Adaptation to EU Co-ordination *The British Journal of Politics and International Relations* vol. 8, 1, 79-100.
- BOHLE, D. – GRESKOVITS, B., 2006: Capitalism without Compromise. Strong Bussiness and Weak Labour in Eastern Europe' New Transnational Industries. *Studies in Comparative International Development*, Spring 2006, Vol. 41, No. 1, pp. 3-25.
- BOURDIEU, P., 2002 (1996): O televizi. Brno, Doplněk.
- BOURDIEU, P., WACQUANT, L., 1999: On the Cunning of Imperialist Reason. *Theory, Culture & Society* 16, 1, 41-58.
- BOURDIEU, P., WACQUANT, L., 2001: Commentary: NewLiberalSpeak: Notes on the new planetary vulgate. *Radical Philosophy*, 105.
http://www.radicalphilosophy.com/default.asp?channel_id=2187&editorial_id=9956
- BROAD, R. – CAVANAGH, J., 1999: The Death of the Washington Consensus? *WORLD Policy Journal*, 79-87.
- CERAMI, A., 2005: Social Policy in central and Eastern Europe. The Emergence of a new European Model of Solidarity? Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Sozialwissenschaft (Dr.rer.pol.) der Universität Erfurt, Staatswissenschaftliche Fakultät.
<http://www.db-thueringen.de/servlets/DerivateServlet/Derivate-4991/front.html>
- CERAMI, A., 2007: The Politics of Reforms in Bismarckian Welfare Systems: The Case of Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia. Paper presented on 5th Annual ESPANet Conference 20 – 22 September 2007 Vienna, Austria.

³⁴ Situácia sa pomaly mení. Nedávno publikovaná Kniha o chudobe (Gerbery – Lesay – Škobla 2007) je toho náznakom. Je platformou kritických analýz sociálnej politiky alebo jej nedostatku, ktoré už nie sú rámčované marketizačným a fiškálnym metanarativom.

CÍSAŘ, O., 2001: Ideation Structure in Flux: Uncertain Future for the IMF? Perspectives 16, 5-20.

CLARKE, J. – COCHRANE, A., 1998: The Social Construction of Social Problems. In: W. Saraga (Ed.) *Embodying the Social: Constructions of Difference*. Routledge, 4-42.

DAGUERRE, A. – TAYLOR-GOUBY, P., 2004: Neglecting Europe: explaining the predominance of American ideas in New Labour's welfare policies since 1997 *Journal of European Social Policy*; vol. 14, 1, 25-39.

DRÁL, P., 2006: *Ethnicized Laziness: Roma in the Slovak Social Policy Discourse*. Thesis submitted to Central European University – Nationalism Studies Program.

DWYER, P., 1998: Conditional citizens? welfare rights and responsibilities in the late 1990s. *Critical Social Policy* 18, 493-219.

EPSTEIN, R. A., 2006: Postcommunist Europe Institutions and the (De)Politicization of Economic Policy in Cultivating Consensus and Creating Conflict: International Institutions and the (De)Politicization of Economic Policy in Postcommunist Europe *Comparative Political Studies* 2006; 39; 1019-1042.

FAIRCLOUGH, N., 1989: *Language and Power*. London, Longman.

FAIRCLOUGH, N., 1995: *Critical Discourse Analysis. The critical study of language*. London, Longman group limited.

FAIRCLOUGH, N., 2000: Discourse, social theory and social research: The discourse of welfare reform. *Journal of Sociolinguistics* 4, 2, 163-195.

FOUCAULT, M., 1988: *Slová a veci*. Bratislava, Pravda.

GERBERY, D. – LESAY, I. – ŠKOBLA, D. (Eds.), 2007: Kniha o chudobe. Spoločenské súvislosti a verejné politiky. Friedrich Ebert Stiftung, Priatel'ia Zeme CEPA.

GEREMEK, B., 1999: *Slitování a šibenice*. Argo, Praha.

HANSON, F., A., 1997: How poverty lost its meaning. *CATO Journal*, 17, 2, 189-210.

HELD, D., 2005: At the Global Crossroads: The End of the Washington Consensus and the Rise of Global Social Democracy? *Globalizations* 2, 1, 95-113.

HOFREITER, R., 2007: Sociológia v novom priestore: sociologický pohľad na finančné trhy. *Sociológia* 39, 5, 409-431.

INGOLT, T., 2007: «Emergency» Welfare States in East Central Europe, 1919 – 1999. Paper presented on 5th Annual ESPAnet Conference 20 – 22 September 2007 Vienna, Austria.

JURAJDA, Š. – MATHERNOVÁ, K., 2004: How to Overhaul the Labour Market? Political Economy of Recent Czech and Slovak Reforms. Background paper prepared for the World Development Report 2005. March 25, 2004, No. 31433.

KONOPÁSEK, Z., 1999: Od Černé knihy k černé skřínce: Komunismus relativizujícíma očima. *Biograf*, 18-19, 54 odst.
<<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v1801>>

KRESS, G., 1985: *Linguistic Processes in Sociocultural Practice*. Victoria. Deakin University Press cit. podľa (Phillips 1998).

KUSÁ, Z., 2006a: Slovenská lekc'ia využívania otvorenosti OMK v oblasti sociálneho začleňovania. In: T. Sirovátka (Ed.): *Sociální vyloučení a sociální politika: zborník z rovnomennej konferencie FSV MU Brno*.

KUSÁ, Z., 2006b: Adresnosť sociálnych dávok a spoločenská súdržnosť. In: Kusá, Z., Džambazovič, R. (Eds.) *Zborník z konferencie UNESCO Chudoba v slovenskej spoločnosti a vzťah slovenskej spoločnosti k chudobe* (UNESCO Bratislava).

KVAPILOVÁ, E., 1995: Práca a občianstvo (dva pohľady na problematiku občianskych práv) *Sociológia* 27, 5-6, 355-372.

KVAPILOVÁ, E., 1997: Sociálna politika na Slovensku: vieme, čo chceme? In: *Transformácia sociálneho zabezpečenia a trhu práce – výzvy sociálnej politiky na Slovensku*. Zborník príspevkov z rovnomennej konferencie. VÚPSVR Bratislava, 89-94.

LISTER, R., 1998a: Vocabularies of citizenship and gender: the UK. *Critical Social Policy* 18, 3, 309-331.

LISTER, R., 1998b: From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state. *Critical Social Policy* 18, 2, 215-227.

MARADA, R., 2003: *Kultura protestu a politizace každodennosti*. Centrum pro studium demokracie a kultury Brno.

MARSKA, N., 2007: Changing mechanisms but not paradigm – the discussion over the transformation of the social policy in CEE countries. Paper presented on 5th Annual ESPAnet Conference 20 – 22 September 2007 Vienna, Austria.

MIKLOŠ, I., 1995: Ekonomické súvislosti sociálnej politiky. In: I. Radičová (ed.) *Pre ľudí a o ľuďoch. Otázky formovania sociálnej politiky na Slovensku*. Bratislava S.P.A.C.E., 19-22.

MOCKER, M., 2007: Medzi režimami. Príbeh osudov reforiem v politických a volebných programoch v predvolebnej kampani v roku 2006. In: Z. Kusá (Ed.) *Tvár ako sociálny nástroj*. Pocta Dilbar Alijevovej. SÚ SAV Bratislava, 148-166.

NEKVAPIL, J. – LEUDAR, I. 2002: Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích. *Sociologický časopis – Czech Sociological Review* 38, 4, 483-499.

NEKVAPIL, J. – LEUDAR, I., 2006: Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládin a jiní v interakci. *Sociologický časopis – Czech Sociological Review* 42, 2, 353-377.

O'CONNOR, B., 2001: The Intellectual Origins of Welfare Dependency. *Australian Journal of Social Issues* 36, 3, 221-236.

O'DWIER, C. – KOVALČÍK, B., 2007: And the Last Shall be First: Party System Institutionalization and Second-Generation Economic Reform in Postcommunist Europe-*Studies in Comparative International Development*, Winter 2007, Vol. 41, 4, 3-26.

PETERS, B. G., 1997: Policy Transfers Between Governments: the Case of Administrative Reform, *West European Politics* 20, 4, 71-88. (Cit. podľa Daguerre, A. – Taylor-Gooby, P., 2004).

PHELAN, S., 2007: The Discourses of Neoliberal Hegemony The case of the Irish Republic *Critical Discourse Studies* 4, 1, 29-48.

PHILLIPS, L., 1998: Hegemony and political discourse: The lasting impact of thatcherism. *Sociology* 32, 4, 847-867.

RHODSTEIN, B., USLANER, E., 2005: All for All: Equality and Social Trust. LSE Health and Social Care Discussion Paper Number 15, The London School of Economics and Political Science.

ROŠKO, R., 1993: Pripravenosť občanov Slovenska na demokraciu. *Sociológia* 25, 3, 193-202.

- RUCKERT, A., 2006: Towards an Inclusive-Neoliberal Regime of Development: From Washington to the Post-Washington Consensus. *Labour, Capital and Society* 39, 1.
- SCHMIDT, V., 2002: Does Discourse Matter in the Politics of Welfare State Adjustment? *Comparative Political Studies* 35, 168-193.
- SLEMBROUCK, S., 2001: Explanation, Interpretation and Critique in the Analysis of Discourse. *Critique of Anthropology* 21, 1, 33-57.
- STARKE, P., 2006: The Politics of Welfare State Retrenchment: A Literature Review *Social Policy & Administration* 40, 1, 104-120.
- STENA, J., 1993: Občan v postkomunizme: vecné a výskumné problémy. *Sociológia* 25, 3, 177-192.
- STONE, D., A., 1989: Causal Stories and Formation of Political Agenda. *Political Science Quarterly* 1074, 2, 281-300.
- STRAPCOVÁ, K., 2005: Percepcia nerovností a príčin chudoby na Slovensku. *Sociológia* 37, 5, 419-448.
- SZOMOLÁNYI, S., 1995 Politický kontext transformácie sociálnej politiky v strednej Európe. In: I. Radičová (ed.) *Pre ľudí a o ľuďoch. Otázky formovania sociálnej politiky na Slovensku*. Bratislava S.P.A.C.E, 43-47.
- ŠKOBLA, D., 2006: The Quest for Equitable Growth in the Slovak Republic; A World Bank Living Standards Assessment. Review. *Sociológia* 38, 3, 269-274.
- ŠKOBLA, D. – LESAY, I., 2007: Medzinárodní aktéri. Medzinárodné rozvojové organizácie a sociálna politika. In: Gerbery, D., Lesay, I., Škobla D. (Eds.) *Kniha o chudobe. Spoločenské súvislosti a verejné politiky*. FES, Priatel'ia Zeme CEPA, 93-108.
- TURČAN, E., 1993: K recepcii komunitarizmu v súčasnej slovenskej spoločnosti. *Sociológia* 25, 3, 233-240.
- van DIJK, T. A., 1993: Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse and Society* 4, 2, 249-283.
- van DIJK, T. A., 2000: On the analysis of the parliamentary debates of immigration. Chapter 4 in: van Dijk, T. A., Wodak, R., (Eds.) (2000). *Racism at the Top*. Klagenfurt: Drava, 85-104.
- van DIJK, T. A., 2003: Critical Discourse Analysis. In: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (Eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell Publishing, 352-371.
- WINCH, P., 2004: Idea sociální vědy a její vztah k filozofii. Centrum pro studium demokracie a kultury.
- WODAK, R. – REISIGL, M., 2003: Discourse and Rasism. In: D. Schiffrin, D. Tannen, H. E. Hamilton (Eds.) *The Handbook of Discourse Analysis*. Blackwell Publishing, 372-397.

ANALYZOVANÉ STRATEGICKÉ A LEGISLATÍVNE DOKUMENTY

- Koncepcia transformácie sociálnej sféry Slovenskej republiky. Materiál na rokovanie Národnej rady Slovenskej republiky č. 4478/1995. Bratislava január 1996.
- Dôvodová správa k návrhu zákona o životnom minime. Materiál na rokovanie vlády Slovenskej republiky č. 408/1998 z 10.2. 1998.
- Správa o pripravenosti Slovenskej republiky v jej integrácii do Európskej únie od augusta 1998 do júna 1999 z 30. júna 1999.

http://www.vlada.gov.sk/INFOSERVIS/DOKUMENTY/PRIPRAVENOST/sk_pripavenost.shtml

Pravidelná správa Európskej komisie o pokroku dosiahnutom SR v príprave na vstup do EÚ za rok 2001 z novembra 2001. http://www.vlada.gov.sk/eu/dokumenty/sprava_o_pripravenosti_2001/sprava_2001_sk.doc

Komplexná monitorovacia správa o pripravenosti SR na členstvo v EÚ za obdobie september 2002 – máj 2003. Vláda SR. Jún 2003

http://www.vlada.gov.sk/eu/dokumenty/monitor_sprava_092002-052003_sk.pdf

Súhrnná monitorovacia správa o pripravenosti Slovenskej republiky na členstvo v EÚ. Európska komisia, november 2003

http://www.vlada.gov.sk/dokumenty/kms_final_sk.pdf (navštívené 21. 8. 2007)

Stenografická správa o 45. schôdzi Národnej rady Slovenskej republiky. Prvý deň rokovania 24. marca 1998. 10. časť

<http://www.nrsr.dk/Documents.aspx?MasterID=65919>

Zákon č. 195/1998 z. z. o sociálnej pomoci.